

ՎԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԸ ՆԵՐԿԱՅՈՒՄՍ*)

XV

Վ ա ն Ի Ն ա Ն Գ ը

Վանեցիների զբաղումը. վաճառականութիւնը. վանի տեղը առևտրական տե-
սակէտից. անյարմար հանգամանքներ. հաղորդակցութեան ձևն և ճանապարհ-
ները. արտահանութիւնն և ներածութիւնը. նիւթերը. քաղաքներն և
արտասահմանը. ներածութեան վիճակացոյցը. առևտրի ներքին վիճակը. կա-
սեցնող պատճառները. 1876 և 1896 թուերի ազդեցութիւնը առևտրի վրայ.
նշանաւոր վաճառատները. ասնաֆական կեանքը. խանութների վարձը—Վա-
նի լճակը: Պոստ-հեռադրատունը. յարաբերութիւնը. պայմանները:

Վանեցիների զբաղումներն են վաճառականութիւն, գա-
նազան արհեստներ, այգեգործութիւն:

Ընթերցողը անշուշտ կը համաձայնուի ինձ հետ ասելու, որ
աշխարհիս որևէ անկիւնում, ուր հայտարըրը ոտք է դրել, այն-
տեղ վաճառականութիւնը կամ առևտուրը հետզհետէ իր նախ-
կին վիճակից բարձրացել է: Այդ երևոյթը իբրև ընդհանուր
իրողութիւն մենք կարող ենք տեսնել թէ անցեալում և թէ
ներկայում, թէ գաղթավայրերում և թէ մայր-հայրենիքում.
արդարև թիւրքահայերը, որոնք դարերից ի վեր ապրում են
իրանց ներկայ բնակավայրում, որքան հանգամանքները ներել
են, մղումն են տուած թէ ներքին և թէ արտաքին վաճառակա-
նութեան: Վանեցիներն էլ որոշ դեր և բաժին ունին այս ճիւ-
ղի մէջ, թէև եթէ համեմատելու լինենք նրանց վաճառականու-
թիւնը Թիւրքիայի ոչ թէ եւրոպական, այլ նոյնիսկ ասիական
նահանգների կամ քաղաքների հետ, պիտի տեսնենք, որ ամե-
նայետին տեղն է բռնում. դրա պատճառը ոչ թէ ժողովրդի
անընդունակութիւնն է, այլ Վանի աշխարհագրական դիրքը,
բնական յարմարութիւնները և շրջապատող հանգամանքները:
Բացէք օսմանեան պետութեան աշխարհացոյց քարտէզը, Կոնս-
տանուլի

*) Տես «Մուրճ», № 7.

այնտեղ ասիական նահանգների շատ թէ քիչ նշանաւոր քաղաքները—Ջսիւռնիա, Տրապիզոն, Բրուսա, Գոնեա, Քասթէմուռնի, Էնկիւրիւ, Սվազ, Ատանա, Սարբերդ, Հալէբ, Այնթաբ, Բաղդատ, Շամ, Բէյրութ, կամ վերջապէս բո՛ւն իսկ Վանի դէրացի քաղաքները—Մուսուլ, Դիարբէքիւր, Կարին և Բիթլիզ, և այդ քաղաքների աշխարհագրական-առևտրական դիրքը, հաղորդակցութեան ճանապարհները, բնական յարմարութիւնները—բերքերը և արտադրութիւնները համեմատեցէք Վանի հետ։ Համեմատութիւնը ցոյց կը տայ, որ Վանը յիշեալ քաղաքներից որեւէ մէկից որեւէ առաւելութիւնն չունենալով հանդերձ ընդհակառակն շրջապատուած է ամենամանաւոր հանգամանքներով և պայմաններով։ Աշխարհագրական տեսակէտից ընկած է ամենամայրմար տեղում—Թիւրքիայի ամենահեռաւոր սահմանածայրում, պարսկական սահմանագլխի վրայ, հեռու առևտրական կենտրոններից և հաղորդակցութեան ճանապարհներից, այնինչ յիշեալ քաղաքներից իւրաքանչիւրը կամ նաւահանգիստ է, կամ երկաթուղու գծով միացած է ուրիշ առևտրական կենտրոնների հետ, կամ վաճառականական գծերի վրայ է գտնուում, կամ բնական հարստութիւններ ունի. իսկ Վանը ոչ մէկն ունի և ոչ միւսը, նոյնիսկ բնական հարստութիւններից էլ զուրկ է. արդէն տեսանք որ ունի միայն կարևոր չափով արօտավայրեր անամնապահութեան համար։

Վանն առևտրական հաղորդակցութեան ճանապարհներ ունի դէպի իւր սահմանակից նահանգների այս ու այն քաղաքները—դէպի Բիթլիս, Մուշ, Սղերդ, Մուսուլ, Դիարբէքիւր, Բայազետ, Կարին, ինչպէս նաև Կարինի գծով դէպի Տրապիզոն, Կ. Պոլիս և այստեղից կարող է յարաբերել աշխարհիս ամեն մի անկիւնի հետ. բայց բոլորովին դանդաղ և նահապետական են հաղորդակցութեան միջոցները։ Ապրանքների փոխադրութիւնը թէ դէպի շրջակայ նահանգները և թէ մինչև Տրապիզոն կատարւում է ձիերի և սայլերի միջոցով. Տրապիզոնից ուղարկելիք ապրանքը Վան հասնում է ամառուայ ընթացքում 40—50 օրում, իսկ ձմեռուայ մէջ մինչև 3—4 ամսում. եթէ համեմատենք միմիանց հետ Վան—Տրապիզոն և Բագու—Թիֆլիս գծերի տարածութիւնը, պիտի գտնենք, որ առաջինը երկրորդից դեռ կարճ է, մինչ բագուեցի վաճառականը 20 ժամում կարող է ստանալ իւր յանձնարարած ապրանքը Թիֆլիզից, իսկ վանեցին ամեն մի ժամի փոխարէն 2—4—5 օր պէտք է սպասի միևնոյն ապրանքը Տրապիզոնից ստանալու համար։ Ահա այս մէկ օրինակը կարծեմ բաւական է համոզելու համար, թէ այս պայմաններում վաճառականութեամբ զբաղուող մի քաղաք չի

կարող զգալի առաջադիմութիւններ անել տարէցտարի: Վանն առևտրական հաղորդակցութիւն ունի Պարսկաստանի հետ, բայց Վանից խոյ կամ Սալմաստ ապրանք փոխադրւում է 8—15 օրում: ձմեռուայ ընթացքում ճանապարհների խանգարումով գրեթէ երթևեկութիւնը բոլորովին ընդհատւում է: Պարսկաստանի հետ հաղորդակցութիւնը կատարւում է էշերով: ամբողջ տարուայ ընթացքում հազիւ թէ 10—15 անգամ Ատրպատականից կարաւան գալ Վան և դառնայ, եթէ միւս կողմից էլ սահմանագլխի քրդերը արգելք չլինեն: Չնայած որ Վանը գրեթէ սահմանակից է Կովկասին, կարելի է Բայազէտի վրայով մէկ շաբաթուայ ընթացքում կարաւանի ձիերի դանդաղ քայլերով Իգդիրից Վան ապրանք հասցնել: և երբեմն-երբեմն այսպիսի փորձեր եղել են, բայց և այնպէս մինչև այսօր չկայ որևէ կանոնաւոր հաղորդակցութիւն Վան—Երևան գծով: երբեմն-երբեմն խօսք է շրջում Վանի առևտրականների շրջաններում այս գծի մասին, իբրև թէ ճանապարհ պիտի բացուի, բայց ի մեծ ցաւ վանեցիների՝ իրականութիւնից դեռ հեռու է երևում այդ գաղափարը, չնայած որ այդ գիծը խիստ մեծ յեղաշրջում առաջ կը բերի Վանի և ամբողջ Եփրատի հովտի վաճառակտնութեան մէջ, Վանը և Վանից էլ աւելի ոռոսական վաճառականները բաւական կարևոր շահի աղբիւրներ կ'ունենան: Գանի որ չկայ այդ գծով հաղորդակցութեան ճանապարհ Վանի և Երևանի միջև, ոռոսական ապրանքները Բաթումից շատ աննպաստ պայմաններով են փոխադրւում Վան:

Վանն իր առևտրական յարաբերութիւնը դրսի հետ՝ կատարում է հետևեալ գծերով: Եւրոպայի և Ամերիկայի հետ անուղղակի յարաբերութիւնը՝ Պոլսի միջոցով, ուղղակի յարաբերութիւնը՝ Մարսէյլ—Տրապիզոն ծովագծով, Ռուսաստանի հետ ուղղակի յարաբերութիւն Բաթում—Տրապիզոն ծովագծով, Պարսկաստանի հետ ուղղակի՝ Վան—Սալմաստ գծով: Բացի սրանցից Վանն առևտրական հաղորդակցութիւն ունի թիւրքական ներքին քաղաքների հետ, որոնցից ամենակարևորներն են Կարին, Հալէբ, Այնթաբ, Դիարբէքիր, Բիթլիք ևայլն:

Վանը վաճառականական նիւթեր թէ՛ արտահանում է և թէ՛ ներածում է: Բայց արտածութիւնից անհամեմատ աւելի մեծ տեղ է բռնում ներածութիւնը: Վան ներածւում են ամեն տեսակ նիւթեղէններ—հագնելիք, ուտելիք, վառելանիւթ, ըմպելիք, շինուածանիւթեր, կահկարասիներ, արդուզարդի պարագաներ ևայլն ևայլն: Վանն էլ եւրոպացի, ամերիկացի գործարանատէրերի քսակի մէջ դրում է իր լուման: Ստանում է եւրոպական գրեթէ բոլոր երկրներից, ինչպէս նաև Ամերիկայից,

Պարսկաստանից և ուրիշ տեղերից վաճառանիւթեր, թուել այստեղ միառմի թէ այս և թէ այն երկրներից ինչ ապրանքներ է ստանում Վան՝ շատ դժուար է, այսքանն ասենք միայն, ինչ երկրի ապրանքներն են աւելի մեծ բանակութեամբ մտնում են Պոլիս, նոյն երկրի նոյն ապրանքները աւելի մեծ քանակութեամբ մտնում են Վան։ Այս հաշուով եւրոպական երկրներից յաւտրիական, գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական ապրանքներ աւելի մուտք ունեն Վան։ Ռուսաստանից ստացւում է բարիւղ (նաւթ), բրինձ, երբեմն-երբեմն մանուֆակտուրային ապրանքներ, հեշտահո և այլ ռուսական ապրանքներ, մանաւանդ չիթ. ռուսական ապրանքները շատ յարգի են Վանում, բայց ափսոս որ ներածումը շատ քիչ է լինում, եղածն էլ պատահաբար։

Պարսկաստանից ստացւում է բամբակ, բրինձ, փշատ, շալ, պաղլեղ, մետաքսեղէններ, չամիչ, բանջարեղէնների սերմեր կայլն։ Պարսկական ապրանքների ներմուծումը հետզհետէ նուազում է հակառակ Վանի վաճառականների ցանկութեան։ Վերջերս էլ գրեթէ բոլորովին ընդհատուեց բամբակի ներածումը, որ պարսկական ապրանքների մէջ ամենամեծ տեղն է բռնում։ Որքան կանոնաւորուի ռուս-պարսկական առևտրի Ատրպատական—Երևանի գիծը, այնքան կը դադարի պարսկական ապրանքների մուտքը դէպի Վան, որ մնասակար է Վանի առևտրական հրապարակի համար։

Եւրոպական կամ ամերիկական ապրանքները գլխաւորաբար Պոլսից են ուղարկւում Վան, այսինքն Վանի վաճառականները իրանց յանձնարարութիւնները ոչ թէ ուղղակի գործարանատէրերին են անում, այլ Պոլսի վաճառատներին։ Ուղղակի եւրոպական գործարաններին արուած յանձնարարութիւնները շատ չնչին տեղ են բռնում։ Ուղղակի յանձնարարուած ապրանքները առանց Պոլիս հանդիպելու Տրապիզոնի գծով Վանն են մտնում։ Անգլիական ապրանքների մի կարեւոր մասը Հալէբի գծով է մտնում Վան։

Բացի եւրոպական, ամերիկական և պարսկական ապրանքներից Վանն ստանում է թիւրքական ապրանքներ թէ Պոլսից և թէ ներքին քաղաքներից։ Այս կարգի քաղաքներից ամենակարեւորն են՝ Հալէբ, Այնթաբ, Դիարբէքիր, Էրզրում, Պարբերդ, Բիթլիզ, Սղերդ կայլն կայլն։

Այնթաբից ստացւում է մանուշա, մետաքսէ գործուածքներ կայլն։

Հալէբից—միևնոյն նիւթեղէնները և սպաղոն։

Դիարբէքիւրից—բամբակ, բրինձ, մետաքսէ չարսաւ, ապարօշ կայլն:

Էրզրումից—քաթան, կաշուեղէն գործուածքներ, երշիկ, ապուխտ կայլն:

Խարբերդից—բամբակ կայլն:

Թոկաթից—եազմա (կանանց գլխի քօղ) կայլն:

Բիթլիզից—չամիչ, ուռբ (դօշաք, բէքմէզ), մեղր կայլն:

Սղերդից—կաշի, չամիչ, բրդից պատրաստուած հագուստեղէններ (քազախի, շալվար) կայլն:

Ուրիշ մի բանի քաղաքներից էլ ստացուում են զանազան ապրանքներ, որոնք չափազանց աննշան տեղ են բռնում:

Վանը ներածուող ապրանքների փոխարէն արտահանում է նահանգի զանազան մասերը հետեւեալ վաճառանիւթերը—ոչխար, այծ, եզ, կով, ժորթեղէններ, բուրդ, իւղ, ծիրանի կուտ, մեղրամոմ, գխտոր, սխտոր, աղիք, ձուկ, կապերտ, ընկոյզի փայտ (քիւթիւկ), Շատախի շալ և աբա, բորակ կայլն:

Պոլիս ուղարկուում են Պոլսում և Լոռպական զանազան երկրների քաղաքներում ծախելու համար բուրդ, գետժ (այծի բուրդ), իւղ, ոչխարի աղիք, շալ, աբա, արծաթեայ զարդեր, մանաւանդ ծխատուփ: Ուղղակի Եւրոպա ուղարկուելիք վաճառանիւթերը ուղարկուում են մինչև Տրապիզոն, այնտեղ ծախուում են կամ այնտեղից փոխադրուում են Մարսէյլ: Այս կարգի ապրանքներն են ոչխարի և այծի մորթ, ընկոյզի փայտ, բուրդ կայլն:

Ռուսաստան ուղարկելու համար Կարնի մէջ ծախուում է Թիւյալաթի—այսինքն աղուէսի, գայլի, կուզի ջրշան մորթիներ:

Բայազէտի վրայով Ռուսաստան է ուղարկուում Վանի տառեխ ձուկը, իսկ Վան—Սալմաստ գծով Պարսկաստան է ուղարկուում Վանի տառեխը, բորակ, գխտոր, չորթան, սխտոր կայլն:

Իսկ Թիւրքական նահանգների քաղաքներից—բացի վերը յիշուածներից, այսինքն Պոլսից, Տրապիզոնից և Կարնից—Հալէբ, Դիարբէքիւր, Սղերդ, Բիթլիզ և այլ քաղաքներ ստանում են Վանից նոյնպէս կաշի, մեղր, ձուկ, իւղ, արծաթեայ զարդեր, բորակ, սխտոր, բուրդ, գետժ, կտաւատի ձէթ կայլն: Այս բոլոր արտահանուող նիւթերի մէջ իր քանակութեամբ ամենակարեւոր տեղն է բռնում ոչխարի արտածութիւնը: Վանն իր նահանգից ուղարկում է ոչխար դէպի Հալէբ, Շամ, Ուրֆա, Այնթաք, Եգիպտոս, մասամբ Պոլիս և ուրիշ քաղաքներ, ինչպէս նաև Ռուսաստան և Պարսկաստան:

Վանը որքան արտահանում է, նրա եռապատիկը, քառապատիկը ներածում է: Անկարելի է որեւէ կերպով ճիշտ հաշիւ

կազմել Վանի ներմուծուող և արտահանուող վաճառանիւթերի քանակութեան մասին, որովհետև պաշտօնական արձանագրութիւնները չափազանց թերի, անկատար և անգորհացուցիչ են. մնում է մեզ վաճառականների տուած հաշիւներից կազմել մի հաշուեցուցակ ընթերցողին մօտաւոր գաղափար տալու համար այդ մասին.

Վան նահանգը արտահանում է տարեկան

50,000	լիրայի ոչխար (այծ),	1000	լիրայի—գխտոր, սխտոր,
			ձուկ, բորակ,
10,000	» բուրդ, գաժ,	1000	» կապերտ,
4,000	» ոչխարի մորթ,	1000	» մեղրամոմ, ծի-
			րանի կուտ,
3,000	» ոսկերչ. նիւթեր,	1000	» շալ, արաւայլն,
1,500	» աղուէսի մորթ,	2000	» ընկոյզի կոճղ
			(քիւթիւկ),
2,000	» եզ, կով,	3000	» զանազանք.
1,000	» իւղ,	80,500	» ընդամենը:

Վան նահանգում ներածւում է տարեկան

100,000	լիր. մանուֆակտ. ապր.,	40,000	լիր. նուպարեղէն ապր.
70,000	» մանր ապրանք,	50,000	» զանազանք
		260,000	» ընդամենը

Եթէ ներս մտնող գումարի վրայ աւելացնենք պանդուխտների և բողոքական միսիոնարութեան ձեռքով Վան մտած մօտ 25,000 լիրան, կ'ունենանք 260,000 լիրայի ելք և 150,500 լիրայի մուտք. տարբերութիւնը=154,500 լիրա:

Ներածուած նիւթերն սպառւում են քաղաքում և նահանգի զանազան մասերում: Նահանգի այն կէտերում, ուր կան առևտրի փոքրիկ հրապարակներ, տեղային վաճառականները հակերով գնում են քաղաքացի վաճառականներից և փոխադրում գաւառական առևտրական հրապարակներ և այնտեղ յաճախորդներին են վաճառում: Այս կարգին են պատկանում հետևեալ տեղերը—Բաշկալէ, Գէվէռ, Զիւլամերկ, Շէմզինան, Սարայ, Բերկրի, Արճէշ և այլն: Նահանգի միւս մասերի բնակիչները իրանց գնումներն անում են ուղղակի քաղաքից կամ յիշեալ տեղերի հրապարակներից: Այս կերպով Վանի վաճառականները Վան ներածուած ապրանքների մեծ մասը փոխադրում են նահանգի զանազան մասերը, իսկ դրա փոխարէն հաւաքում են միևնոյն տեղերից արտահանուելիք նիւթերն ու փոխադրում դրսերը: Վերը յիշած արտահանութեան նիւթերից այծ ու ոչխարի արտածութիւնը կատարւում է բուն իսկ իրանց տէրերի ձեռքով, այսինքն օտարերկրա-

ցի ոչխարավաճառները (թէջիրները) մտնում են Վանի սահմանները, ուղղակի սակարկում ոչխարատէրերի հետ, տասնեակ հազարներով այժ ու ոչխար գնում և փոխադրում վաճառատեղերն ու ծախում: Իսկ միւս արտահանելի նիւթերը մորթ, բուրդ, գետժ, իւղ կայն մեծ մասամբ արտահանում են քաղաքացի վաճառականների ձեռքով: Ոչխար և այժ արտահանում են բոլոր այն կէտերից, ուր անասնապահութիւնը զարգացած է, այսինքն գլխաւորաբար նահանգի հարաւային, արեւելեան և հիւսիսային կողմերից, ուր քիւրդական բնակչութիւններ կան հաստատուած: Իսկ միւս նիւթերը հաւաքւում են գլխաւորաբար այս տեղերից. ոչխարի և այծի մորթ—Բաշկալէից, Գէվէռից, Արճէշից կայն. բուրդ և գետժ—նոյն տեղերից և Սարայից, Նորդուզից, Շատախից կայն. իւղ—նոյն տեղերից և Գաւաշից ու Մոկսից, Շատախից կայն. մեղրամոմ, գխտոր—Մոկսից, Գաւաշից, Կարճկանից կայն. ձուկ, բորակ, ծիրանի կուտ կայն քաղաքից և իր շրջակայքից. միւս նիւթերն էլ զանազան տեղերից:

Ներածութեան և արտածութեան մասին այսքանը բաւական համարելով դառնանք այժմ երկու խօսք էլ Վանի առևտրի ներքին վիճակի մասին ասելու:

Արդէն վերը դրուած ցուցակը կարող է մօտաւորապէս պարզել մեզ Վանի առևտրի վիճակը: Ուրեմն Վանի առևտրական հրապարակի նիւթերն են դրսից ներածուած ապրանքներ, նահանգի զանազան մասերից դէպի քաղաք փոխադրուած նիւթեր և տեղական բերքերի և արհեստանոցների արտադրած վաճառանիւթերը:

Վանի առևտուրը մշտափոփոխ վիճակի ենթակայ է. մինչև XIX դարու կէսերը վաճառականութիւնը և առևտուրը շատ սահմանափակ վիճակի մէջ էր գտնւում: Վանը վաճառականական յարաբերութիւն ունէր իր դրացի Բիթլիզ քաղաքի և Պարսկաստանի Ատրպատական նահանգի հետ, եւրոպական ապրանքները մուտք չունէին և ոչ էլ Վանի ապրանքները Բիթլիզից այն կողմն անցնում էին, միայն XIX դարու վերջին կիսուին է սկսում կամաց-կամաց զարգանալ Վանի արտաքին վաճառականութիւնը, և թէպէտ այս շրջանի մէջ նկատուում է աստիճանական առաջադիմութիւն, բայց ելեւջներ էլ շատ անգամ են պատահել. այս ելեւջների շնորհիւ երբեմն բոլորովին կանգ է առել Վանում առևտուրը, թէ վաճառականները և թէ հասարակ առևտրականները մեծամեծ վնասներ են կրել, սնանկացել և ասպարիզից հեռացել են, սակայն երբ վաճառականութեան զարգացման հակադդոդ պայմանները անցել են, Վա-

նի առևտրականները նոր ջանքերով աշխատել են հնարաւոր միջոցներով վերբը բուժել և նորից առևտուրը կանոնաւորել Շատ անգամ է կանգնել վաճառականութիւնը վանում, բայց յիշենք միայն երկու շրջան:

Յօթանասնական թուականներին Վանի շուկայի մէջ մեծ ոգևորութիւն էր տիրում, առևտուրը կենդանի վիճակի մէջ էր, շուկան օրէցօր լցւում էր ապրանքներով, սակայն 1876 թուի դեկտեմբերի 1-ին յանկարծ մի հրդեհ է ծագում շուկայի մէջ, և 1000-ի չափ խանութներ են այրւում, որի հետևանքը լինում է ընդհանուր յուսահատութիւն. նշանաւոր վաճառատները սնանկանում են, հասարակ խանութպանները լքում են և այդպէս կանգ է առնում Վանի առևտուրը. թէև այդ վերքի նշանները խիստ փայլուն կերպով երևում են մինչև այսօր վանեցու վրայ, բայց հետզհետէ ջանքեր են թափւում դեղ ու դարման անելու ձիշտ 20 տարի յետոյ 1896 թուին Վանում պատահած աղէտները գալիս են մի նոր հարուած տալու փոքր ինչ կենդանացած առևտրին: Այս անգամ շուկան թէև ազատ էր վտանգից, բայց ժողովուրդը ընդհանուր լքումի էր մատնուած: Այս վերքն էլ սակայն կամաց-կամաց բուժուելու վրայ է: Այժմ բաւական կենդանութիւն է տիրում առևտրական հրապարակի վրայ:

Այժմ թէ վաճառականները և թէ հասարակ խանութպանները աւելի վարկով են գործում, քան թէ դրամագլխով. պէտք է ասել, որ Վանի առևտրականները խիստ զգուշութեամբ են վերաբերւում դէպի իրանց վարկը, որովհետև եթէ վարկի վստահութիւնը մէջտեղից վերացուի, կարելի է ասել՝ առևտուրով զբաղողների 90% անգործ կը մնայ և սովածութեան կը մատնուի: Թէև երբեմն-երբեմն պատահել են և պատահում են սնանկութիւններ, բայց բոլորովին անկախ սնանկացողների կամբից և հակառակ նրանց թափած ջանքերին:

Նայելով վաճառանիւթերին՝ Վանի առևտրականները երեք զլխաւոր խմբերի կարելի է բաժանել.

Ա. խումբն զբաղւում է բէզէզիայի (мануфактура) վերաբերուող առևտրով:

Բ. խումբն զբաղւում է էթտէրիայի (мелочная) վերաբերուող առևտրով:

Գ. խումբն զբաղւում է բակալիայի (бакалейная) վերաբերուող առևտրով:

Իւրաքանչիւր խմբի մէջ կան 10—20 չափ առևտրական կամ վաճառականական ընկերութիւններ և տներ, սրանք

ապրանքներ են յանձնարարում և ստանում, ապա հասարակ խանութպաններին են տալիս:

Երեք ճիւղին պատկանող վաճառատների թիւը հասնում է 35-ի, իսկ հասարակ խանութների թիւը 3000-ի.

Բէզէզիա վաճառատների թիւը 14 է, իսկ խանութներինը՝

					մօտ 1000	
Էթտէրիա	»	»	9	»	»	1200
Բաքալիա	»	»	12	»	»	800

Վաճառատների դրամագլուխը հրապարակի վրայ յայտնի է, ինչպէս ասացի առևտրականները դրամագլխից աւելի վարկով են գործում. բայց նայելով նրանց տարեկան գործառնութիւններին՝ կարող ենք այսքանն ասել, թէ ամենամեծ վաճառատունը (բէզէզիա) տարուան ընթացքում կարող է ներածել և վաճառել 30,000 լիրայի (մօտաւորապէս $\frac{1}{4}$ միլիօն ռուբլու) ապրանք, իսկ ամենափոքր վաճառատունը (բակալիա) հազիւ թէ տարեկան 3000 ոսկու գործառնութիւն անէ: Հասարակ խանութպանները իրանց խանութներում կարող են մշտապէս պատրաստ պահել 10—200 լիրայի (կամ 100—2000 ռուբլու) ապրանք:

Շահի միջին թիւը կարելի է հաշուել 10⁰/₀, ամենաբարձրը 20⁰/₀, իսկ ամենապակասը 3⁰/₀: Հասարակ խանութպանը եթէ ունի օրինակ 40 լիրայի բէզէզիա խանութ, այսինքն եթէ մշտապէս իր խանութում կարող է 40 լիրայի ապրանք պատրաստ պահել, տարուան ընթացքում՝ առևտրի միջակ ժամանակ կարող է մինչև 200 լիրայի առևտուր անել և 15—20 լիրայի շահ ունենալ:

Վանի նշանաւոր վաճառատներից կարելի է յիշել հետևեալները.

1. Գափամաշեան ընկ. կազմուած 1882 թ., որը ներածում է տարեկան 20,000 լիրայի ապրանք. մասնաճիւղեր ունի Պոլիս, Հալէք, Տրապիզոն, Կարին, Այնթաք, Դիարբէքիր, Խարբերդ, Թոկլաթ, Բաղէշ, Սղերդ, իսկ գործակալներ կամ յանձնակատարներ՝ Մանչեստր, Համբուրգ, Երզնկա, Կեսարիա և ուրիշ քաղաքներում:

2. Ճիտէջեան եղբարք. գործն սկսած են 1876 թ., զբաղւում են ներածութեամբ, արտահանութեամբ և մասնակցում են տեղական կառավարութեան կողմից եղած զանազան աճուրդների գործառնութիւններին (օր. գնում են դիւղերի տասնորդական տուրքը. Վանի լճից պատրաստուած բորակի և տառեխ ձկնի մենաւաճառութիւնը կային կային): Ներածում են 15000 լիրայի ապրանք, $\frac{1}{2}$ -ի չափ էլ արտահանում են:

3. Երամեան եղբարք, 4. Թիւթիւնջեան եղբարք, 5. Շահ-բաղցեան և Վարդապետեան ընկերութիւն, 6. Այազեաններ, 7. Թէրզիպաշեաններ, 8. Տպաղեաններ, 9. Վուվունեկեան-Կաղօեան ընկերութիւն ևայլն ևայլն: Այս վաճառատները ընդհանուր կերպով կարելի է ասել թէ 1876 թուից յետոյ են սկսել իրանց գործերը: Թէև ոմանք այդ թուից էլ առաջ էին սկսել, բայց 76-ի հրդեհը հին հաշիւը փակեց. սրանք ունին մօտաւորապէս տարեկան 5—10,000 օսմ. լիւրայի գործառնութիւն: Գրեթէ չնչին բացառութեամբ զբաղոււմ են միմիայն ներածութեամբ:

Վանի առևտրի կենդանութիւնը կախուած է գլխաւորապէս գաւառացի ժողովրդի տնտեսական վիճակի պայմաններից. եթէ չլինեն գիւղացիները, մանաւանդ քրդերը, Վանի շուկայի կամ նրա հետ կապ ունեցող երկրորդական գաւառական հրապարակների առևտուրը կը կանգնի: Առևտրականները շահոււմ են գլխաւորաբար գիւղացի տարրից: Եթէ քաղաքացին իր գնած ապրանքի համար ապրանքի տիրոջ տալիս է 5⁰/₁₀₀ շահ, գիւղացին վճարում է նրա կրկինը կամ եռապատիկը: Սպառողների 80⁰/₁₀₀ գաւառացի տարրն է: Վանի շուկայում այդ պատճառով էլ տարուան ընթացքում երկու անգամ է կենդանութիւն տիրում, գարնան սկզբում և մանաւանդ աշնան վերջերում, որովհետև այս շրջաններում գիւղացիները ազատ ժամանակ ունենալով հեռւոր և մօտաւոր տեղերից լցւում են քաղաք իրանց տարեկան պիտոյքները գնելու, ամառը և ձմեռը երթեկութիւնը դադարում է, և առևտուրն էլ կանգ է առնում: Պանութպաններին աւելի մեծ շահ են տալիս քիւրդերը: Կիսավայրենի քիւրդը փողը չի ափսոսում, որովհետև շատ քրտինք չէ թափել վրան (ոչխարի հօտերն են իր հարստութեան աղբիւրը), ապրանք չի ճանաչում, գնում է նա, ինչ որ տեսել է մի ուրիշ քիւրդի վրայ և իրան լաւ է երևացել: Բաւական է, որ փայլուն, գունաւոր, պապղուն, նախշուն և գոյնը գոյն լինի, մանաւանդ որ փողը առատ է գրպանում, խանութի մէջ ինչ որ աչքի ընկնի և լաւ երևայ, կը գնի:

Առևտրականների մէջ թէև չկան գծուած կանոններ աս-նաֆական կեանքին վերաբերեալ, բայց նախնիներից մնացած աւանդական սովորութիւնները և օրէնքներն իբրև սրբազոր-ծուած պատուէրներ բաւական լայն գործադրութեան մէջ են: Թէև տարեցտարի զեղծումները շատանում են, և որոշ օրէնք-ների պէտք է զգացւում, բայց և այնպէս եղածով գոհանում են:

Առևտրականների միջև ծագած վէճերը քննւում են բի-շաէթ հուգուգ մէհքէմէի—նախադատ քաղաքական դատարա-

նի մէջ. այս դէպքում վաճառականների կողմից ընտրուած մէկ անձն իբրեւ անդամ մասնակցում է այս դատարանի գործողութիւններին, և դատարանը կրում է թիշարէթ—վաճառականական—անունը:

Անշուշտ հետաքրքիր է իմանալ, թէ Վանում առևտրի խանութները վարձու տրուելիս որքան շահ կարող են բերել իրանց տէրերին. թէև դա կարելի էր զանազան միջոցներով էլ հասկանալ, օրինակ՝ խանութպանների տարեկան շահից կամ դրամագլխից էլ. եղբրակացնել, բայց գուցէ դժուարանաք ճիշտ գաղափար կազմել: Շուկայի ամենագլխաւոր մասում վաճառատուն կարելի է վարձել տարեկան առառաւելն 15 լիրայով (130 բուբլի). իսկ միւսոյն տեղում հասարակ խանութներ կարելի է վարձել տարեկան 5—10 լիրայով. իսկ հասարակ տեղերում (արդէն Վանի շուկան չունի շատ կարևոր տեղեր) կարելի է խանութ վարձել 1—2 լիրայով կամ 10—20 բուբլիով:

Վանի լիճը բաւական կարևոր դեր է կատարում Վանի առևտրական յարաբերութիւնների գործում: Այս լիճը փռուած է Վան և Բիթլիզ նահանգների միջում. կարևոր յարմարութիւններ է ընծայում Վան—Բիթլիզ առևտրական ճանապարհի գծին: Երկու խօսքով նկարագրենք այս լիճը:

Վանի լիճը, որ երբեմն կոչուել է նաև Բզնունեաց և Աղթամարայ ծով, բնում է մօտ 3360 քառ. վերստ տարածութիւն. մօտ 6000 ոտնաչափ ծովի մակերևոյթից բարձր է. յայտնի չէ, թէ որքան խորութիւն ունի, բայց նկատուում է, որ այս լճի խորութիւնը հետզհետէ մեծանում է: Շատ նշաններ և ապացոյցներ կան, որոնք հաստատում են, թէ Վանի լիճը վերջին $\frac{1}{2}$ դարու մէջ իր սահմաններն զգալի կերպով ընդարձակել է: Գրեթէ լճի չորս կողմն էլ կարող էք գտնել շէնքեր, որոնք սրանից 50—60 տարի առաջ ծովափից բաւական հեռու էին գտնուում, իսկ այժմ ջրով ծածկուել են: Այսպէս Աւանց նաւահանգստի հին եկեղեցին այժմ ծովի մէջն է. այդ վիճակումն է գտնուում Հին Արճէշի բերդը, Աղթամարի շէնքերի մի մասը: Վանի լճի մէջ թափուում են 30-ից աւելի մեծ և փոքր գետակներ, որոնցից կարևորներն են Բէնդիմահու, Սեկամ Մարմէդ, Խոշաբ կամ Անգդ, Թուխ, Օրօրօն, Հայդարէզ ևայլն: Ծովի ջուրը չափազանց աղի և դառն է: Ունի իր մէջ երկու տեսակ ձուկ. հոչակաւորն է տառելի ձուկը. միւս տեսակը կոչուում է կողատ, որ ոչ տառելի առատութիւնն ունի և ոչ էլ նրա հոչակն ու յարգը: Վանի լիճը տառելի անսպառելի շտամարան է: Տարուայ մէջ միայն երեք ամիս (մայիս, յուլիս, յուլիս) կարելի է որսալ այս ձուկը: Գարնան կէսերին

— ապրիլի մէջ այս ձկները սկսում են երամով գլխաւորապէս Բէնդիմանու և Մարմէզ գետերի մէջ լցուել և ջրի հոսանքին հակառակ ընթացքով արշաւանքներ կազմել. ահա այս արշաւանքի ժամանակն է, որ ձկնորսները յատուկ ձկնորսութեան համար պատրաստած թակարդաւոր կողովներով սկսում են իրանց որսորդութեան գործը. ուղկանով ձկնորսութիւնը դեռ գրեթէ անծանօթ է վանեցիկներին. այդ պատճառով էլ բուն լճում ձուկ չի որսւում, այլ գետերում՝ կողովներով: Վերջերս փորձեր են լինում ուղկանով ծովից որսալու:

Կառավարութիւնը ձկնորսութիւնը մենավաճառ է դարձրել: Վանի լճի միայն Վանայ մասում ձուկ կայ, իսկ Բիթլիզում՝ ոչ: Երեք գլխաւոր ձկնորսական տեղ կայ, որոնց աճուրդից կառավարութիւնը ստանում է միջին հաշուով տարեկան 900 լիրա (մօտ 8000 ռուբլի): Ամբողջ 2—3 ամսուայ ընթացքում որսւում է աւելի քան 30,000 փութ ձուկ, որի ամենամեծ մասը սպառւում է քաղաքի մէջ, իսկ մի փոքր մասն էլ արտահանւում է դէպի Բիթլիզի, Երևանի նահանգները և Պարսկաստան:

Վանի լճի ջրից Աւանց նաւահանգստի բնակիչները պատրաստում են բորակ, որ գործածւում է գլխաւորաբար հագուստների մաքրութեան համար: Բորակագործները ծովափին պատրաստում են 2 արշինաչափ խոր ածուներ, ամառուայ տօթ օրերում այդ ածուները լցնում են ջրով, օրէցօր ջուրը գոլորշիանում է՝ աղի բարակ խաւ թողնելով ածուի յատակի վրայ. գոլորշիացող ջրերի տեղը լցնում են շարունակ նոր ջուր, և այս գործողութիւնը կրկնւում է 1—2 ամիս, մինչև որ բորակմագնէզիային խաւերի թանձրութիւնը 4—5 վերջուկի է հասնում, այն ժամանակ սկսում են կտրատել: Եթէ սպառւում լինի, Աւանց գիւղացիները կարող են տարեկան մինչև 50000 փութ բորակ պատրաստել, բայց ներկայումս հազիւ 20,000 փութ սպառւում լինի: Սպառւում է գլխաւորաբար Վան քաղաքում, չնչին քանակութեամբ փոխադրւում է Բիթլիզ և Պարսկաստան: Բորակի փութը պատրաստողները իր տեղում ծախում են 4—8 կոպէկ, երբեմն էլ մի քիչ աւելի:

Վանի լճի վրայ ներկայումս 100-ի չափ մեծ և փոքր առգաստանաւեր կան, որոնք կարող են վերցնել մինչև 6—7000 փութ բեռ: Նաւավարութեան գործը մասնաւորապէս Աւանց նաւահանգստի բնակիչների սեփականութիւնն է:

Ամենակարևոր նաւահանգիստներն են Վան քաղաքի համար Աւանց, ապա Արճէշ, Դատուան, Սորփի կայն: Յաջող հողմով կարելի է 20—24 ժամում նաւով անցնել Վանի լճի՝

արևելքից—արևմուտք ամենաերկար տարածութիւնը: Միքանի անգամ փորձեր են եղել Վանի լճի վրայ շոգենաւակներ բանեցնելու, միքանի անգամ յատուկ այդ նպատակով ընկերութիւններ են կազմուել և դիմումներ են եղել, ուր որ պէտք է, արտօնութիւն ստանալու շոգենաւ գործածելու համար, սակայն զանազան պատճառներով մինչև այժմ այդ գաղափարը անիրագործելի է մնում. թերևս մօտիկ ապագայում այդ խորհուրդը իրականանայ: Վանի լճի դերը աւելի և շատ կարևոր պիտի համարուի, երբ իր նահապետական առաջաստանները շոգենաւակների փոխունեն, Վանն այդ ժամանակ Վան—Բիթլիզ հաղորդակցութեան ճանապարհով Անատոլիոյ բոլոր մասերի հետ կենդանի յարաբերութեան մէջ կարող է մտնել, որով մեծամեծ յեղաշրջումներ կարող են մտնել Վանի առևտրականութեան մէջ:

Վանի լիճը բացի վանեցիներին հասցրած տնտեսական բարիքներից ֆիզիկական օգուտներ էլ է տալիս նրանց: Առանց լճի Վանն անշուշտ իր ունեցածից բոլորովին տարբեր մի կլիմա պիտի ունենար: Ամառուայ տօթագին օրերում ծովակից ամբողջ քաղաքի վրայ փչող զեփիււրը ջերմաչափի վրայ մեծ աղդեցութիւն է անում:

Վանի լճում կան չորս կղզի, որոնք տեղացիներից անապատ են կոչւում: Աղթամար, որ հռչակաւոր է իր կաթուղիկոսարանով, Առտէր, որ անբնակ և ամայի է, Լիմ և Կտուց: Այս անապատները հայերին են պատկանում, որոնց մէջ հաստատուած են վանքեր, ուր ապրում են մեր մեղաւոր աշխարհից ձեռք քաշած միքանի անապատականներ: Այս անշուրհ ճգնաւորները իրանց միօրինակ-վայրենաբարոյ կեանքը այդ մենաստաններում քաջքշում են աղօթքով, մենախոհութեամբ, հայհոյանքներով, քսութիւններով: Գոնէ իրանց նախորդներից ոմանք նուիրում էին իրանց վանական այս ու այն գործին, գրագրութեան, մատենագրութեան կայլն, իսկ սրանք ոչ մի բանի պէտք չեն գալիս: Ափսոս իրանց կերածին...

Վանը Թիւրքիայի թղթատարական (ПОЧТОВОЙ) Դ. շրջանակին է պատկանում: Ունի պոստ-հեռագրատուն. պոստային յարաբերութիւնը Պոլսի, Պարսկաստանի, եւրոպական և ամերիկական քաղաքների հետ կատարում է Կարին և Տրապիզոն քաղաքների վրայով: Թիւրքիայի զանազան քաղաքներում ուղարկուելիք նամակների համար, որոնք 15 գրամից աւելի ծանրութիւն չունին, պոստատունն առնում է 40 փարայի կամ 8 կոպէկի թղթադրոշմ (մարկա), արտասահմանի համար 100 փարայի կամ 20 կոպէկի թղթադրոշմ, դաւուրի (ապահովուած) նա-

մականերին կրկնապատիկ: Թղթատարութեան միւս պայմաններն այստեղ յիշել շատ երկար և աննպատակյարմար կը լինի: պոստային յարաբերութիւնը Կարնի և Տրապիզոնի, ինչպէս նաև Ասիական Թիւրքիայի ուրիշ միջանի քաղաքների հետ կատարւում է ձիով: Վանից—Կարին պոստը հասնում է 5 օրում, Վանից—Տրապիզոն 8 օրում (Տրապիզոնից—Պոլիս ՍևԾովի վրայով շոգենաւով 3 օրում): Ձմեռուայ ընթացքում երբեմն Վանից—Տրապիզոն պոստը դնում է 15—20—25 օրում. անցած ձմեռուայ մէջ ձիւնի առատութեան պատճառով ամբողջ 3 ամսուայ ընթացքում Տրապիզոնից պոստը Վան էր հասնում մի ամսուայ ընթացքում: Շաբաթը մի անգամ Վանը պոստ է տալիս և առնում: Ձմեռուան ընթացքում երբեմն այդ կարգը խանգարւում է: Ամառուան ընթացքում նամակ ստացւում է Վանում Պոլսից 10 օրում, Թիֆլիզից 15, իսկ Ամերիկայից 30 օրում:

XVI

Արհեստները.— Ոսկերչութիւն. հին և նոր շրջան. ոսկերչական նիւթերի արտահանութիւնն ու շահը. փոքագործութիւնը. կահագործութիւնը. դերձակութիւնը. մուճակագործութիւնը. կօշկակարութիւնը. ժամագործութիւնը. կտաւագործութիւնը. դոկ և շայք. շալագործութիւնը. կաշուագործութիւնը. արհեստների ներկայ ընդհանուր վիճակը—Միւս գրադումները.— Սյղեգործութիւնը. մշակութեան ձևը. արգիւնքը. պտուղների քանակութիւնը: Պարտիզպանութիւնը. արտադրած նիւթերը.— երկրագործութեան արտադրութիւնը: Անասնապահութիւնը: Պանդխտութիւնը. նիւթական օգուտները. պանդխտների ներածած գումարները. պանդխտավայրը:

Կէս դար առաջ Վանում արհեստներ գրեթէ չկային, եղածներն էլ խիստ ողորմելի վիճակի մէջ էին գտնւում: Ամենազլխաւոր և ընդհանրացած արհեստն էր ոստայնանկութիւնը: Այս արհեստով զբաղուողները Պարսկաստանից բերուած բամբակը տեղական ճախարակներով մանել տալուց յետոյ կտաւ էին պատրաստում, իսկ չիթչիներն էլ այդ կտաւը ներկում և պատրաստում էին շիւս (զուտ կարմիր գոյնի կտաւ) և չիթ. չիթի զարդանկարի և կամ ծաղկանկարի համար երկու տեսակ կաղապար կար, և այդ կաղապարների անուններովն էլ չիթերը կոչւում էին կոռ պոչ չիթ և երկու պտէն չիթ: Այս համբաւաւոր չիթը մեծ քանակութեամբ գործածւում էր Վանի և Բիթլիզի մէջ:

Այժմ երբ նայում էք Վանի արհեստների վրայ, թէև տեսնում էք միևնոյն ողորմելի նահապետական դրութիւնը, բայց և այնպէս կարող էք նկատել զգալի առաջադիմութիւն.

կամ առաջադիմելու ձգտում։ Արհեստների արդիւնքի արտադրութիւնն օրէցօր շատանում է, իսկ արհեստների թիւն աւելի ու աւելի է մեծանում։ Առածաձև մէկ ասացուած ունեն վանեցիները, չգիտեմ սակայն՝ իրանց հեղինակութիւնն է, թէ դրսից են փոխ առել, զոնէ ես առաջին անգամ վանեցիներից եմ լսում։ «Սանաթ (արհեստ) չունեցողը մէկ օր անօթի կը մնայ, սանաթ ունեցողը կէս օր անօթի մնացէ»։ Այս խօսքը սրբագործուած սկզբունք է դարձել ներկայումս վանեցիների համար, և իրաւ որ վանեցի հայերի խոշոր մեծամասնութիւնը արհեստաւորներից է կազմուած։ Ներկայումս Վանի մէջ բաւական կարեւոր տեղ են ընդունում հետեւեալ արհեստները. ոսկերչութիւն, փորագրութիւն, կահագործութիւն, հիւանդութիւն, մուճակագործութիւն, կօշկակարութիւն, դերձակութիւն, կաշուեգործութիւն, ժամագործութիւն, որմնադրութիւն, կտաւագործութիւն, երկաթագործութիւն, փականագործութիւն, պղնձագործութիւն, խոհարարութիւն։ Բացի սրանցից կան ուրիշ շատ երկրորդական արհեստներ, որոնց անունները միառմի այստեղ թուել աւելւորդ է։ Յիշած արհեստներից մի քանիսաների մասին այժմ երկու խօսք։

Ոսկերչութիւնը Վանի հին արհեստներիցն է, բայց մինչև 90-ական թուականները բոլորովին աննշան և անկարևոր արհեստ է համարուում, իսկ վերջին 15 տարուայ ընթացքում այնքան զարգացաւ, որ դարձաւ Վանի ամենակարևոր արհեստներից մէկը, որի համբաւը ոչ միայն թիւրքիայում, այլ նոյնիսկ արտասահմանումն էլ հռչակուեց։ Այժմ ոսկերիչներին երկու խմբի կարելի է բաժանել. առաջին կամ հին խմբին պատկանողները շինում են հին ճաշակին համապատասխանող արծաթէ զարդեր—կոճակ, գինտ, ապարանջան, մատանի կայլն։ Իսկ երկրորդ կամ նոր խմբին պատկանողները շինում են նոր ճաշակին գոհացնող գեղեցիկ արծաթէ իրեր, որոնց մէջ ամենահռչակուածն է արծաթէ ծխատուփը. պատրաստում են նոյնպէս արծաթից զանազան տեսակ խմիչքների բաժակներ, պընակներ իրանց պարագաներով, ճաշի գդալ, դանակ, պատառաքաղ, անուշահոտ իւղերի օշարակների սրուակներ, հեշտանեռ, սանր, գօտի, բրոշ կայլն։ 1902 թուին միայն 7000 հատ ծխատուփ է ուղարկուած Վանից Կարին, Տրապիզոն, Պոլիս, Եգիպտոս, եւրոպական և ասիական թիւրքիայի զանազան քաղաքներ։ Վանի ոսկերիչներից մէկի շինած հեշտանեռ անցածները նահանգապետի կողմից նուէր ուղարկուեց Պոլիս իբրև կայսերական պալատի զարդ։ Տարեկան աւելի քան 100 փութ արծաթ է մտնում Վան, որից պատրաստուած իրեղէնները գրեթէ

նոյն քանակութեամբ ուղարկուած են դուրսը: Վանի արհեստների մէջ միայն ոսկերչութիւնն է, որ արտահանութեան նիւթ է տալիս վանեցիներին և տարեկան իբրև զուտ շահ մօտ 3000 լիրա (25000 ռուբլի) գումար է մտցնում Վան: Կան շատ հրմուտ և տաղանդաւոր ոսկերիչներ, որոնք սակայն աղքատութեան պատճառով չկարողանալով 30—40 լիրայի (3—400 ռուբլու) դրամագլուխ ճարել՝ հեռանում են ասպարիզից: Նոր խմբին պատկանող ոսկերիչների թիւը հասնում է 50-ի, հին և նոր միասին՝ 80-ի:

Փորագրութիւնն էլ թէև հին արհեստ է համարուած, բայց սա էլ իր նախկին վիճակից բոլորովին կերպարանափոխուել է. 30—40 տարի առաջ մէկ-երկու փորագրիչներ կային Վանում, որոնք կնիքներ փորելուց զատ ուրիշ գործ չունէին, սակայն ոսկերչութիւնը իր զարգացումով դրդեց փորագրութեան առաջադիմութեան: Այժմ փորագրութիւնը ոսկերչութեան մէկ կարևոր ճիւղն է. փորագրիչները ոսկերիչների շինած արծաթեղէնները զարդանկարների քանդակներով զարդարում են. փորագրիչն իր մատների շնորհալի շարժումով ոսկերչի ձեռակերտները գեղեցկացնում և շքեղացնում է. առանց փորագրչի քանդակներին Վանի ոսկերչի շինած ամենագեղեցիկ ծխատուփը ոչ մի շքեղութիւն չի կարող ունենալ. փորագրիչը շունչ ու կենդանութիւն է տալիս արծաթի զանգուածներին: Փորագրութեան կամ արծաթի վրայ բանուած քանդակների ոճը արևելեան է կամ աւելի ճիշտ՝ զուտ թիւրքական: Արծաթեղէնների վրայ մարդու պատկեր չի քանդակուած, որովհետև ինչպէս յայտնի է՝ Մահմէդն արգելում է, իսկ դրա փոխարէն գործածւում է թիւրքական շքեղ «արմա»-ն (զինանշան, թուղրան): Քանդակների մէջ տիրապետող է ծաղկանկարը. ընդունուած ոճի և ճաշակի համաձայն միկ արմատի վրայ կարելի է գտնել բազմատեսակ տերևներ, ծաղիկներ և պտուղներ: Շէնքերի, քաղաքների, հրապարակների և բնութեան զանազան տեսարանների պատկերներ էլ գործածւում են փորագրութեան մէջ: Ներկայումս փորագրիչ վարպետների թիւը հասնում է 25-ի (Վանի արհեստաւորներից միայն ոսկերիչներն ու փորագրիչները վարպետութեան վկայական ունին):

Կահագործութիւնը նոր արհեստ է և բաւական զարգացած, թէև վանեցի կահագործի մտքի ստեղծագործութեան և ճաշակին գոհացում տուող գործիքներն ու մեքենաները պակասում են Վանում, որով նա չի կարող վիեննացի կամ թիֆլիզեցի վարպետի պէս իր երեակայած ձեւը նրբութեամբ և ճշտութեամբ մարմնացնել, բայց և այնպէս իր ձեռքում գտնուած

պարզ գործիքներով էլ նա պատրաստում է այնպիսի ճաշակաւոր և գեղեցիկ սեղաններ, աթոռներ, կանաֆէներ, թիկնաթոռներ, պահարաններ, արկղներ, մեծ ու փոքր տուփեր, պատկերներ և շրջանակներ և այլն:

Դերձակութիւնն էլ երկու շրջան է ունեցել Վանում. առաջին շրջանին պատկանող դերձակները հագուստեղէնները կարում էին ձեռքով. այդ շրջանի մէջ հազիւ 5 դերձակ ունենար Վանը, որովհետեւ նրանց կարուձևը կանայք էլ կարող էին անել, այդ պատճառով էլ հագուստեղէնների ամենաշնչին մասն էր միայն դերձակներին յանձնւում. իսկ 80-ական թուականներին, երբ Զինգերի կարի մեքենան մտաւ Վան և նոր շրջանի սկիզբ դրաւ, դերձակութիւնն օրէցօր թեւ առաւ և ըսկեց առաջ վազել. տարէցտարի «Ֆուանգ-թարզի»-ների (այսպէս են կոչւում մեքենայով գործող վարպետները հներից զանազանուելու համար) թիւը շատանում է, և հագուստի ձևի մէջ նոր-նոր մոդաներ են մտնում: Այսօր Վանի դերձակները թէև եւրոպացի վարպետների հետ մրցել անկարող են, բայց բաւական հմուտ հետևող են նրանց: Իգական սեռի հագուստներից աւելի արական սեռի հագուստեղէնները իրանց կարուձևով բոլորովին նման են եւրոպականին: Երկու սեռի հագուստեղէնները առանց բացառութեան դերձակներն են պատրաստում հակառակ մինչև 20 տարի առաջ տիրող սովորութեան: Հին շրջանի դերձակները օրէցօր անյայտանում են, իսկ նոր շրջանի դերձակ վարպետների թիւը հասնում է 100-ի:

Մուճակագործութիւնն էլ զգալի առաջադիմութիւն է արել վերջին տարիներում: 15—20 տարի առաջ մատով էին ցոյց տալիս պարզ մուճակ—կոնտուռա հագնողներին (այժմ այդ անճոռնի կոնտուռան քրդերի մէջն էլ մոդայից ընկած է), իսկ այժմ ընդհանուր կերպով Վանում գործածւում են զանազան տեսակ մուճակներ կամ ինչպէս իրանք են ասում՝ բոթիններ: Վանի մուճակագործները կարող են պատրաստել ամենանուրբ և ճաշակաւոր մուճակներ, մանաւանդ կրկնակօշիկներ, բայց պէտք չի զգացւում, որովհետեւ մուճակի գործածութեան նորավարժ վանեցին պահանջում է, որ իր գործածած կօշիկները նրբութիւնից աւելի դիմացկունութիւն ունենան, այդ պատճառով էլ մուճակների տակ շարում են կիսազնդած և մեխեր և երկաթի տափակ շերտեր, որպէսզի շուտ չփչանան, թէև օրէցօր նուրբ կօշիկներ փնտրողների թիւն էլ շատանում է: Այժմ մուճակագործների թիւը Վանում կարելի է հասցնել մինչև 60-ի:

Մուճակագործութիւնից յետոյ յիշենք կօշկակարութիւնը.

վանեցիներն առաջին արհեստին թիւրքերէն լեզուով ասում են կոնդուռաշուծիւն, իսկ երկրորդին սովկարուծիւն. կովկասցիները գրական լեզուի մէջ երկու արհեստին մէկ անուն են տալիս (?) — կօշկակարութիւն, բայց կօշկակար ասելով տաճկահայերը հասկանում են չուստ, սով կարող. այդ պատճառով էլ բոսին կօշիկ կարողներին ասում են մուճակագործ: Մենք էլ նրանց հետեւելով ջուկ-ջուկ անուններ տուինք: Այժմ ուրեմն կօշկարութեան վրայ մասնաւորենք մեր խօսքը: Այս արհեստը հին է. քանի դեռ չէր սկսուել կոնդուռայի կամ բոսինի գործածութիւնը Վանում, սովկարութիւնը բանուկ արհեստ էր համարւում, բայց մուճակագործութիւնը բաւական հարուստ տուեց այս արհեստին. օրէցօր սովի կամ չուստի գործածութիւնը քաղաքից վտարւում է դէպի գիւղերը: Վանեցիներից հասակաւորների մի փոքր մասը կօշիկ է հագնում, այն էլ ամառուայ ընթացքում գլխաւորաբար շոգի պատճառով, իսկ 3—15 տարեկան մանուկները ընդհանրապէս սով են հագնում: Սովկարները տեղական պահանջման համեմատ պատրաստում են ոչ այնքան նուրբ, որքան ամուր ու դիմացկուն սով: Սովկարների թիւը հասնում է 80-ի:

Ժամացոյց գործածելու սովորութիւնն ընդհանրացել է Վանում. ժամացոյց գործածում է երկու սեռն էլ, արական սեռն իբրև անհրաժեշտութիւն, իսկ իգական սեռն աւելի իբրև զարդ կամ մոդա. նորահասների նշանների մէջ կարևոր տեղ է բռնում ժամացոյցը: Ժամացոյցի գործածութիւնն առաջ բերեց Վանում նաև ժամագործութեան արհեստը. այժմ ունենք այստեղ 8 ժամագործ, որոնք նորոգում են ժամացոյցի փնասուած մասերը: Վարպետները աշակերտ չեն պահում թիւը չլատացնելու համար:

Կտաւագործութիւնն ամենահին արհեստներից միին է, որ մօտիկ անցեալում ունեցել է իր ոսկեդարը, սակայն այժմ ընկած է և կորցրել է իր նախկին փայլը: Վանեցիները, ինչպէս նաև նրանց դրացիները, եւրոպական ամերիկայի, բաթիստի, չթի փոխարէն գործածում էին Վանի ջուլհակների գործած և ներկարարների կամ չիթչիների պատրաստած կտաւը, շիւան և չիթը. այժմ գրեթէ քաղաքում բոլորովին վերացուած է դրանց գործածութիւնը. բաղաքացիների փոխարէն գիւղացիները բաւական մեծ քանակութեամբ գործածում են Վանի չիթը, կտաւն ու շիւան. սակայն կտաւագործութեան անկման միակ պատճառը եւրոպական ապրանքների մուտքը չէր, այլ մի ուրիշ ոչ նուազ կարևոր պատճառ, այն է՝ բամբակի թանգութիւնը կամ՝ աւելի ճիշտ՝ սակաւութիւնը. մինչև 97—98

Թուեքը Վանը ուզածի չափ բամբակ էր ստանում Պարսկաստանից, բայց երբ յիշած Թուեքից սկսած Պարսկաստանն իր բամբակի ճանապարհը Վանից դէպի Երևան փոխեց, Վանի կըտաւագործութիւնը կանգ առաւ. այժմ կտաւագործները գործածում են Բիթլիզի բամբակ և երոպական մանած ֆէլէմէնկ, Զնայած այս աննպաստ պայմաններին՝ այնուամենայնիւ այսօր էլ կտաւագործութիւնն իր կարևոր տեղն ունի Վանում: 100-ի չափ կտաւի գործարան կայ Վանում, որոնց մէջ կայ մօտ 300 դէզգեհան: Մէկ տարում այս գործարանները տալիս են Վանի առևտրական հրապարակին մօտ 100,000 թոփ կտաւ (թոփը = 20 տակ): արշինի):

Եւրոպական մանածի մոլտքը Վանի մէջ առիթ տուեց կտաւագործներին պատրաստել դոկ, դոկումա, և իրօք որ բաւական յաջողուեց. Վանի դոկը նոյն ներութիւնն ու աւելի դիմացկունութիւնն ունի, ինչ որ եւրոպականը, սակայն զնի կողմից աւելի թանգ. եւրոպական նոյն ապրանքը այնքան երկար ճանապարհներ անցնելուց յետոյ Վանում աւելի աժան է ծախւում, քան տեղականը, այս պատճառով վերջինս չէ կարող առաջադիմել:

Դոկից առաջ Վանում ձեռնարկուեց շայեքի գործարան բանալու, և բաւական մեծ քանակութեամբ զանազան տեսակ շայեքներ պատրաստուեցին, բայց յարատեւ ընդունելութիւն չկալողան վայելել գլխաւորաբար իրանց կոշտութեան և սղութեան պատճառով, եւրոպական ապրանքները յաղթանակը տալիս, և այսօր բոլորովին դադարել է Վանի շայեքագործութիւնը: Նոյն վիճակն ունեցան երբեմն Վանում գոյութիւն ունեցող մետաքսի 1—2 գործարանները:

Կտաւագործութեան մէկ ճիւղը պէտք է համարել շալագործութիւնը. կտաւը բամբակի մանածից են պատրաստում, իսկ շալը այծի մազից—գետժից: Վանեցիները 15—20 տարի առաջ եւրոպական կոստիւմին անծանօթ էին, պանտալոնի փոխարէն գործածում էին տեղական լայն շալվարը, որ պատրաստւում էր գետժից. այժմ հազիւ է երևում շալվար քաղաքում. Վանի շալագործների գործն էլ գլխաւորաբար շալվարի վրայ էր. որքան ընկաւ շալվարի գործածութիւնը, նոյնքան ընկաւ նաև շալագործութիւնը Վանում: Շալագործները պատրաստում են այժմ քիչ քանակութեամբ շալվար, շալ (մէջքի գօտի արական սեռի համար), ջէջիմ կային: Ամբողջ շալագործների թիւը հասնում է 25-ի:

Կաշուեգործութիւնը շատ նահապետական վիճակի մէջ է գտնւում. կաշուեգործները միայն ոչխարի մորթուց են կօշկի

(սողի—չուստի) համար կաշի պատրաստուում. ներկայումս ընդամենը 7 հատ կաշուի գործարան կայ Վանում, որոնց մէջ աշխատում են 30-ի չափ վարպետներ. միքանի տարի առաջ, երբ դեռ Վանից մորթու արտահանութիւնն այժմեանի չափ ծաւալ չէր ստացել, Վանի կաշու գործարաններն աւելի մեծ քանակութեամբ էին գործ տեսնում և Վանի կոշակարներին կարողանում էին բաւականութիւն տալ, իսկ այժմ Սղերդից մեծ քանակութեամբ կաշի է փոխադրւում Վան: Հիմիկուան կաշու գործարանները տարուան ընթացքում հազիւ թէ կարողանան 20,000 ոչխարի մորթու կաշի պատրաստել:

Միւս արհեստներն էլ նահապետական վիճակի մէջ են, կրիայի քայլերով են առաջ գնում: Վանի արհեստների մասին ընդհանուր կերպով այս պէտք է ասել, որ շատ արագ կերպով կը ծաղկէին և կը զարգանային, եթէ շրջապատող հանգամանքները շատ թէ քիչ նպաստաւոր լինէին, և եթէ այսօր գրեթէ քառորդ դարում Վանի արհեստներն այս վիճակի են հասած, վանեցի արհեստաւորների մէջ նկատւում է սէր դէպի իրանց արհեստը, ընդունակութիւն և տաղանդ, ջնայած իրանց չնչին վարձատրութեան: Երբեմն-երբեմն երևացել են Վանում հանճարեղ արհեստագէտներ, որոնք ինքնահնար գիւտեր են արել, սակայն պահանջուած դրամագլուխ, դիւրութիւն, քաջալերութիւն չունենալու պատճառով յուսահատուել, խենդացել են և իրանց յղացած գաղափարները սաղմի մէջ մեռցրել: Քանի՛-քանիներն իրանց տունուտեղը տուել են իրանց գաղափարին, քանի՛-քանիները յուսահատութիւնից խենդացել են:

Քանի դեռ արհեստներն այս վիճակումն են, Վանը պարտաւորուած է ներմուծել իր մէջ եւրոպական արհեստանոցների արտադրութիւնները: Այդ իրեղէնների քանակը տարէցտարի աւելանում է: Դրանց փոխարէն Վանն իր արհեստանոցների արտադրութիւնների ամենաչնչին մի մասը միայն (ոսկերչական նիւթեր) կարողանում իր նահանգի սահմաններից դուրս հանել, համարեա ամբողջ արտադրութիւնները սպառւում են քաղաքի և նահանգի մէջ: Տարէցտարի արհեստների ամեն մի ճիւղում արհեստաւորների թիւն աւելանում է, և որովհետեւ արհեստաւորների թուի մեծանալու հետ արհեստանոցների արտադրութիւնների սպառման քանակն էլ չի մեծանում, ուստի աւարուսկ կէսը գրեթէ պարապ են անցկացնում արհեստաւորները:

Արհեստաւորները նոյնքան շատ են շահում, որքան գործ շատ են ունենում կամ որքան մեծ դրամագլուխ են ունենում: Վանի արհեստաւորներից ամենամեծ դրամագլուխ ունեցողները հա-

դիւ 200 լիւրայի գործիք և գոյք ունենան. ընդամենը 5 հոգի հազիւ գտնուի Վանում այդքան դրամագլուխ ունեցող, իսկ ընդհանրութիւնն ունի 20—50 լիւրայի կարողութիւն: Փոքր թիւ չեն կազմում նաև այն արհեստավարները, որոնք պահանջուած գրամագլուխ չունենալու համար ուրիշներին ծառայում են իբր բանուոր:

Վանեցիների զբաղումների մէջ բաւական կարևոր տեղ են բռնում նաև այգեգործութիւնը, պարտիզպանութիւնը, երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնը:

Իր տեղում խօսելիս ասացինք, որ Վանի Այգեստան կոչուած մասում իւրաքանչիւր տուն՝ չնչին բացառութեամբ՝ ունի իր կից այգի կամ պարտէզ. բացի սրանից՝ Այգեստանի արեւելեան ծայրում գտնուում են «Նորատունկ» կոչուած խաղողի մեծ այգիները: Այգիները շատ էլ մեծ չեն, այլ ամեն տուն իր չափով, այնպէս որ բառի բուն նշանակութեամբ այգիով զբաղուողներ կամ այգեգործներ չկան Վանում. անկարելի է գտնել Վանում մարդ, որը բացի այգեգործութիւնից ուրիշ զբաղում չունենայ. այգեգործութիւնը երկրորդական, երրորդական զբաղում է համարւում. այգետէրը գարնան ժամանակ միքանի օր միայն նուիրում է այգուն, աշխատողներ վարձում, փորել տալիս, ծառերի աւելորդ ճիւղերը քշտում (կտրում), չորացածները հանում, նորերը տնկում, տեղափոխում, պատուհաստ անում. այնուհետև մնում է 15—20 օր աւելորդ խոտերը մաքրել և ջրել այգին, պտղի ժամանակն այցելել, համոես անել մինչև այգեկութ: Ահա այս է վանեցի այգետէրերի զբաղումն այգում: Եթէ այգիներ քիչ լինէին Վանում, կամ թէ չէ եղածները միքանի հոգու պատկանէին, անշուշտ այդ ժամանակ այգեգործութիւնն իբրև մասնագիտական զբաղում որոշ տեղ պիտի բռնէր, իսկ այժմ նախանձելի վիճակ ունենալուց հետո է: Մաղողի այգիներ ունեցողներն աշխատում են խաղող շատ ըստանալ, որովհետև գինին ծախւում է, իսկ միւս պտուղներն այնքան արժէք չունեն, այդ պատճառով էլ ամեն-մի այգեպան աշխատում է իր տան համար միայն պտուղ ստանալ: Այգեգործութեան մէջ գործածուած միջոցներն ու ձևերը անդրըջրհեղեղեան դարերից են գալիս: Այգետէրը իր հօրից կամ հարեանից ինչ որ տեսել կամ սովորել է, այն էլ ինքն է սրբութեամբ պահում և գործածում: Արդէն իր տեղում յիշել ենք, թէ Վանում ինչ պտուղներ են մշակւում այգիների մէջ, այժմ կամենում եմ թուերով շատ թէ քիչ որոշ գաղափար տալ ընթերցողին Վանի այգիների արտադրութիւնների քանակութեան մասին:

Վերցնենք այսպիսի մէկ տարի, որ Վանի «պտուղների տարին» է, այսինքն ծառերը սովորական չափով պտուղ են տալիս, ցրտից, կարկտից, անձրևից, թրթռուից կամ ուրիշ որևէ հիւանդութիւնից ու վտանգից ազատ են մնացել. այսպիսի տարում Վանի Այգեստանի այգիներից կարելի է ստանալ մօտաւորապէս՝

խաղող—	30,000	լիտր (լիտրը հաշուեցէք $\frac{1}{2}$ փութ)	կամ
գինի	20,000	լիտր,	
տանձ—	20,000	»	
խնձոր—	25,000	»	
ծիրան—	20,000	»	
դամոն—	3,000	»	
սալոր—	10,000	»	
սերկևիլ—	3,000	»	
դեղձ—	200	»	
բալ—	100	»	
կեռաս—	200	»	
փշատ—	100	»	

Միայն խաղողի հետ այգետէրերը մի քիչ խնայողութեամբ են վարւում և աշխատում են ծախել, իսկ մնացած պտուղների կէսից աւելին ուտում են, մնացած փոքր մասը ծախում: Այգիների մէջ բացի խաղողից և պտղատու ծառերից մշակւում են նաև խոտ, բանջարեղէններ և անպտուղ ծառեր: Բանջարեղէնները, ինչպէս նաև խոտը մշակւում են տնային գործածութեան համար, իսկ անպտուղ ծառերն էլ շինութեան կամ զանազան գործիքների համար ծախւում են:

Վանի այգիներից և պարտէզներից նշանաւոր տարիներում կարելի է մօտաւորապէս մինչև 50,000 խուրձ խոտ ստանալ. խուրձը նոր քաղած ժամանակ կշռում է մինչև $\frac{1}{2}$ փութ կամ 1 լիտրից աւելի: Ներկայումս Այգեստանում կարելի է 1,000,000-ի չափ 4 վերշուկից աւելի հաստութիւն (տրամագիծ) ունեցող բարդի ծառ համբել, նրա քառորդի չափ էլ ուռի ծառ. մնացած տեսակներին պատկանող անպտուղ ծառերն աննշան թիւ են կազմում:

Վանեցիներն ընդհանուր կերպով գանգատւում են, թէ տարեցտարի իրանց այգիների բերքը պակասում է, մանաւանդ խաղողի բերքը. այն այգին, որ սրանից 30 տարի առաջ տալիս էր 200 փութ խաղող, այժմ տալիս է 20—30 փութ:

Ընդհանուր առմամբ այգիները մէկ տարի առաւել պտուղ են տալիս, իսկ յաջորդ տարին կամ բոլորովին չեն տալիս, կամ քիչ. պատահարներն էլ մեծ մեծ են հասցնում. անցած

տարի ցուրտը մնասեց Վանի ամբողջ պտուղներին, իսկ այս տարի թրթուռը մնասեց խնձորենիներին. ծաղկելուց յետոյ խնձորենիները խոստանում էին աներևակայելի առատութեամբ խնձոր տալ, բայց 15 օր յետոյ երևացող թրթուռը 2—3 շաբաթում ամբողջ խնձորենիները մերկացրեց տերևներից ու պտուղներից: Միւս պտուղները շատ առատ են, մանաւանդ խաղողն ու տանձը: Թէ տանձի և թէ խաղողի ֆունտը ծախւում է մէկ կոպէկով:

Պարտիզպանութիւնն այգեգործութիւնից աւելի կարևոր զբաղում կարելի է համարել, որովհետև սրանով զբաղուողները ուրիշ զբաղում չեն կարող ունենալ գարնան սկզբից մինչև ձմրան սկզբները և նոյնիսկ կէսերը: Պարտիզպանները կամ բաղչէպանները քաղաքի շրջակայքի անդաստաններից յարմարագոյններն ընտրելով՝ բանջարանոց են դարձնում, որոնց արտադրութիւններն օրէցօր փոխադրում են քաղաքի հրապարակները և վաճառում: Պարտիզպանութեան մէկ ճիւղն է նաև «պախէզպանութիւնը». պախէզպանները մշակում են սեխաստաններ դարձեալ քաղաքի անդաստանների յարմարաւոր մասերում. տարուան ընթացքում միջին հաշուով՝

բանջարանոցները տալիս են՝	սեխաստանները տալիս են՝
սոխ — 100,000 լիտր,	սեխ — 200,000 լիտր,
կաղամբ — 200,000 »	ձմերուկ — 50,000 »
ճակնդեղ — 150,000 »	վարունգ — 30,000 »
պաղըմջան — 25,000 »	դդում — 50,000 »
պղպեղ — 5,000 »	
շողգամ — 40,000 »	
բողկ — 30,000 »	
գետնախնձոր 30,000 »	
գազար — 10,000 »	
սխտոր — 3,000 »	
ոլոռն — 5,000 »	

Բանջարանոցներով և սեխաստաններով զբաղուողներից անհամեմատ աւելի մեծ թիւ են կազմում երկրագործութեամբ զբաղուողները: Քաղաքի շուրջը փռուած մշակելի հողերը քաղաքացիների սեփականութիւնն են: Երկրագործութեամբ պարապողները միայն քաղաքի հողերով չեն բաւականանում, շատերը գիւղերումն էլ հող ունեն. ոմանք էլ թէև հող չունեն, սակայն վարձում են. սրանք էլ գիւղերումն են զբաղւում երկրագործութեամբ:

Քաղաքն իր այգիների և շրջակայքում տարածուած արօտավայրերի շնորհիւ փոքր չափով յարմարութիւն է ներկայացնում ոմանց կով ու ոչխար պահելու: Այժմ քաղաքում կայ

1000 հատ կով, նոյնքան այծ ու ոչխար. միջին հաշուով 5 տան 2 կով է ընկնում և նոյնքան այծ ու ոչխար, կով ու ոչխար պահում են ոչ թէ կաթ, մածուն կամ իւղ ծախելու նպատակով, այլ տան մէջ գործածելու համար. ամեն մի տուն մէկ կովից աւել չի պահում, երկու կով պահողները բացառութիւն են կազմում: 7—8 տարի առաջ քաղաքացիներից շատերը անասնապահութեամբ էին զբաղւում գիւղերում, իսկ այժմ այդ արդիւնաւոր զբաղումից բոլորովին ձեռնթափ են եղել:

Ահա սրանք էին վանեցիների կարևոր զբաղումներն ու առհեստները. իհարկէ՝ դեռ կան յիշածներէս կրկնապատկից էլ աւելի զբաղումների տեսակներ, որոնցով պարապւում են վանեցիներն իրանց ապրուստը ճարելու համար, բայց դրանց վրայ կանգ առնելը շատ կ'ուշացնի մեզ:

Ինչպէս տեսնում էք, վանեցիները տեղական պայմանների ընդարձակ դիւրութիւնների համաձայն ամեն տեսակ զբաղումի դիմել են, թէ վաճառականութեան, թէ զանազան ձեռական արհեստների, թէ հողագործութեան և թէ անասնապահութեան. չնայած դրան՝ այնուամենայնիւ ապրելու բաւականացուցիչ միջոցներ չունենալու պատճառով վաղուց ի վեր մէկ ուրիշ միջոց են ընտրել իրանց համար: Այդ միջոցն է պանդխտութեան երթալը: Օտար երկիր երթալու սովորութիւնը փող շահելու նպատակով շատ վաղուց է մտել Վան, բայց աւելի սուր կերպարանք ստացաւ 80-ական թուականներին. գլխաւորաբար հայերն էին օտարութեան դիմողները. 80 կամ 90-ական թուականներին եթէ Պոլսում միայն վանեցի (քաղաքացի) պանդխտների վիճակագրութիւն կազմուէր, անշուշտ պիտի գոյանար մի թիւ, որ եթէ 3000-ից աւելի չլինէր, շատ էլ պակաս չպիտի մնար. աշխատելու կարող արական սեռին պատկանողների գրեթէ կէս մասը միայն մնում էր հայրենեքում: 1895 թուին կայսերական հրամանի համաձայն երբ արգելւեցաւ գաւառացիներին Պոլիս գնալ, պանդխտութեան հոսանքը յանկարծակի կանգ առաւ, Պոլսում եղողների մեծ մասը հայրենիք դարձաւ, իսկ մի փոքր մասը ցրուեց Եգիպտոս, Բուլղարիա և Եւրոպական ու ամերիկական զանազան քաղաքներ: Վանեցիները իբրեւ պանդուխտ Պոլսում յանձն էին առնում ամեն տեսակ ծանր և ստոր ծառայութիւններ և զբաղումներ՝ հայրենիքում իրանց ձեռքին աչք տնկած ընտանիքի անդամներին օգնելու, թշուառութիւնից ազատելու համար, իրանց օձիքը պարտատէրերից և իրանց տունն ու այգին վաշխառուների կոկորդից ազատելու համար: 5—10 տարի անընդհատ պանդուխտ մնալուց յետոյ իրանց պարտքը տալիս

և միջանի լիրա էլ դիզում ու վերադառնում էին հայրենիք, իրանց կարօտն առնում և 2—3 տարի բերած փողը ծախսելուց յետոյ նորից դիմում իրանց պանդխտավայրը: Պանդխտութիւնն ունեցել է և ունի իր թէ օգուտները և թէ վնասները վանեցիկների համար: Տնտեսապէս մեծ օգուտ է տալիս պանդխտութիւն, իսկ բարոյապէս ոմանք օտարութեան մէջ փչանում են, ընկնում են, կորցնում են իրանց առողջութիւնը, մոռանում են իրանց հայրենիքը, տունուտեղը, ծնող ու զաւակ. բայց պէտք է ասել, որ այդպիսիները շատ չնչին թիւ են կազմում, իսկ տնտեսական օգուտը շատ մեծ է: 90-ական թուականներին միջին թուով միայն քաղաքացիները մինչև 40,000 լիրա են փոխադրել հայրենիք:

Եւ որովհետեւ միայն Պոլիսն էր վանեցիկների պանդխտավայրը, ուստի երբ արգելուեց Պոլիս մտնել, վանեցիկները այլևս փող շահելու նպատակով ուրիշ յարմար քաղաք կամ յարմար եղած տեղ երթալու դիւրութիւն չունեն և աշխատում են բաւականանալ հայրենիքում եղած միջոցներով: Քիչ քանակութեամբ վանեցիկներ կան Կովկասում և օտար երկրների այս ու այն քաղաքներում, որոնք գլխաւորաբար 96—97 թուերին դիմեցին այդ տեղերը: Պոլսում ունեցած յաջողութիւնը վանեցիկները շատ դժուարութեամբ են կարող ուրիշ քաղաքներում ձեռք բերել: Պոլիսը գրեթէ նրանց համար հայրենիք էր դառել, երկրի սովորութիւններին, վարքութեանը, նիւստուկացին շատ թէ քիչ ընտելացել էին, պետական լեզուով խօսել գիտէին. իսկ այժմ օտար երկրներում այս յարմարութիւններից և ոչ մէկն էլ գոյութիւն չունի: Օտար երկրների ժողովուրդների վարքութեանը բոլորովին օտարտի է թւում նրանց, օտար լեզուով խօսել անկարելի, ուստի և գործել շատ դժուար: Դարեր պէտք են վանեցիկների համար օտար քաղաքներում՝ Պոլսի յաջողութիւնը ձեռք բերելու համար: Այժմ Վանից դուրս ելող բոլոր պանդխտների թիւը մօտաւորապէս հասնում է 3,000-ի, սրանք տարեկան 5—6,000 լիրայի գումար են փոխադրում Վան, որի 30% Ռուսաստանից, 15% Ամերիկայից, 20% Եգիպտոսից և Բուլղարիայից, իսկ մնացածը աշխարհիս զանազան անկիւններից:

ԾԵՐՈՒԿ

(Գլ շարունակով)